

WSTĘP

Analiza treści kolejnych projektów kodyfikacji karnych z lat 1951–1968, a zwłaszcza zawartych w nich rozwiązań dotyczących powrotności do przestępstwa prowadzi do konstatacji, że kolejne ich wersje coraz bardziej radykalizowały swe rozwiązania w tym zakresie. Niewątpliwy wpływ na taki stan rzeczy miał fakt progresywnego wzrostu przestępczości powrotnej w Polsce w okresie powojennym. Początkowo duże nasilenie przestępczości kryminalnej zaczęło powoli ustępować w miarę normalizacji stosunków społeczno-gospodarczych. Mimo znacznego spadku ogółu skazanych, liczba recydywistów, wprost przeciwnie, wykazywała w latach 1958–1968 stałą tendencję wzrostową. Podczas gdy odsetek recydywistów wynosił np. w 1958 r. tylko 14,8% w stosunku do ogółu skazanych, to, stale podnosząc się w latach następnych, w roku 1968 osiągnął już poziom 30,1%¹.

Szczególny niepokój zaczęła budzić wzrastająca ilość wielokrotnych recydywistów, po raz kolejny popełniających te same lub podobne przestępstwa². Godziły one nie tylko w dobro będące pod ochroną prawa karnego, ale ponadto, zdaniem ówczesnych decydentów, osłabiały wydatnie zaufanie społeczeństwa do skuteczności środków tej ochrony. Tak jaskrawa nieskuteczność walki z recydywą, w ramach przepisów kodeksu karnego z 1932 r., skłoniła ustawodawcę do uregulowania zwalczania powrotu do przestępstwa w sposób zasadniczo odmienny od dotychczasowego. Nowe regulacje prawne miały sprawić, poprzez orzekanie kar potęgujących efekt powstrzymywania od przestępstwa, że walka z recydywą stanie się bardziej skuteczna i w pełni realna.

Koncepcja powołania instytucji ośrodka przystosowania społecznego, w siedemnastoletniej historii prac kolejnych komisji kodyfikacyjnych, pojawiła się dopiero w 1968 r., w ostatecznej wersji projektów, a więc na rok przed uchwaleniem kodyfikacji karnych przez sejm. Rok później, już w ustawowym kształcie, instytucja ta znalazła swe miejsce w kodeksie karnym i kodeksie karnym wykonawczym. Stanowiła ona oryginalny wytwór polskiej powojennej myśli prawniczej i trudno było się w niej doszukać jakichkolwiek odniesień do, powstałej na podstawie uregulowań kodeksu

¹ Odsetek recydywistów (procent osób uprzednio karanych do ogółu skazań) w latach 1947–1969 (brak danych statystycznych za lata 1945–1946) wynosił w poszczególnych latach: w 1947 r. – 7,7%; w 1948 r. – 10,1%; w 1949 r. – 13,2%; w 1950 r. – 15,5%; w 1951 r. – 16,4%; w 1952 r. – 17,4%; w 1953 r. – 19,0%; w 1954 r. – 18,0%; w 1955 r. – 19,5%; w 1956 r. – 23,9%; w 1957 r. – 19,2%; w 1958 r. – 17,0%; w 1959 r. – 18,0%; w 1960 r. – 20,0%; w 1961 r. – 23,4%; w 1962 r. – 26,5%; w 1963 r. – 28,2%; w 1964 r. – 31,3%; w 1965 r. – 26,9%; w 1966 r. – 25,9%; w 1967 r. – 28,6%; w 1968 r. – 30,1%; w 1969 r. – 31,6%.

² I. Andrejew, W. Świda, W. Wolter, *Kodeks karny z komentarzem*, Warszawa 1973, s. 265.

karnego z 1932 r. i funkcjonującej formalnie do 1952 r., instytucji zakładu dla niepoprawnych przestępców. Niewątpliwie jednak wpływ na taki stan rzeczy miała, szczególnie popularna w krajach Europy Środkowej i Zachodniej, koncepcja dodatkowego karania recydywistów, kategorii przestępców szczególnie uciążliwej dla porządku prawnego tych państw. Jej prawnym ucieleśnieniem stało się tworzenie w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w. różnego rodzaju instytucji, najczęściej o charakterze reedukacyjnym lub terapeutycznym, realizowanym zawsze w warunkach izolacji od społeczeństwa.

Ośrodki przystosowania społecznego stały się w 1970 r. w Polsce sztandarową instytucją służącą resocjalizacji skazanych powracających do przestępstwa. Osadzano w nich wielokrotnych recydywistów bezpośrednio po zakończeniu przez nich odbywania kary pozbawienia wolności. Umieszczenie w ośrodku miało na celu dodatkowe oddziaływanie resocjalizacyjne na skazanych w warunkach ograniczenia wolności, wypróbowanie stopnia ich przystosowania do życia w społeczeństwie w drodze stopniowego zwiększania uprawnień, a także ochronę społeczeństwa przed dalszymi naruszeniami prawa przez osoby umieszczone w ośrodku. Czasu pobytu w ośrodku przystosowania społecznego nie określano z góry, nie mógł on jednak być krótszy niż 5 lat. Sąd mógł zwolnić skazanego po upływie dwóch lat, jeżeli istniały podstawy do przypuszczenia, że po zwolnieniu nie popełni on ponownie przestępstwa.

Wprowadzone przez kodeksy: karny i karny wykonawczy z 1969 r. rozwiązania po ich wejściu w życie budziły liczne kontrowersje lub wręcz nawet krytykę. Nie oparła się jej również instytucja ośrodka przystosowania społecznego. Oryginalność teoretycznych założeń tego środka przeciwdziałania recydywie, jak również szeroki zakres jego orzekania przez sądy karne sprawiły, że instytucja ta, w swoim czasie, budziła zainteresowanie zarówno teoretyków, jak i praktyków. Dwudziestoletni okres jej istnienia i funkcjonowania był również czasem, w którym toczyły się ostre i krytyczne dyskusje o samym kodeksie karnym. W dyskusjach tych wyrażano wiele wątpliwości, co do potrzeby dalszego utrzymywania ośrodków przystosowania społecznego w ich ustawowym kształcie, w swej istocie zbliżonym do kary pozbawienia wolności. Zmiany ustrojowe w 1989 r. i postępująca demokratyzacja życia w Polsce spowodowały, iż rok później zlikwidowano wiele budzących wątpliwości i nie zawsze pozostających w zgodzie ze standardami międzynarodowymi rozwiązań prawnych, w tym także instytucję ośrodka przystosowania społecznego. Nigdy też później, ani w Polsce, ani w żadnym z krajów europejskich nie powrócono, nawet w teoretycznych rozważaniach, do koncepcji postpenalnej resocjalizacji recydywistów. Od takich rozwiązań odeszły zresztą w latach osiemdziesiątych XX w. niemal

wszystkie kraje europejskie³, pozostając jedynie przy zaostrożonej represji karnej wobec recydywistów.

Rok 1990 stanowi swoistą cezurę czasową dla omawianej problematyki. Po tym okresie całkowicie zanikło zainteresowanie tematyką ośrodków, a sama instytucja popadła w swoisty naukowy niebyt i praktycznie znikła z większości podręczników z zakresu prawa karnego i karnego wykonawczego. Przestała też być przedmiotem jakichkolwiek publikacji oraz rozważań naukowych⁴. Co prawda, jak wynika z zawodowej wiedzy autora, koncepcja instytucji podobnej do ośrodków przystosowania społecznego była przedmiotem wstępnych prac studyjnych w jednym z departamentów Ministerstwa Sprawiedliwości w 2007 r. (przyp. aut.).

Celem niniejszej monografii była próba kompleksowego przedstawienia problematyki dotyczącej funkcjonowania ośrodków przystosowania społecznego, we wszystkich podstawowych aspektach oraz próba ukazania ich roli w procesie resocjalizacji recydywistów. Przedmiotem badań autora były procesy związane z opracowaniem koncepcji, formowaniem, funkcjonowaniem i reformowaniem ośrodków przystosowania społecznego oraz ich działalnością resocjalizacyjną. Zamierzeniem badawczym było natomiast wypełnienie luk w wiedzy na ich temat, wynikłych z marginalnego potraktowania tej tematyki w dotychczasowym piśmiennictwie oraz ograniczonego podejścia do niektórych tylko aspektów działalności ośrodków w czasie ich istnienia i funkcjonowania.

Przy realizacji przyjętych założeń badawczych posłużono się metodami i technikami badawczymi wypracowanymi w metodologii pedagogiki, historii i kryminologii, takimi jak metoda monograficzna, metoda historyczna i metoda porównawcza. Metoda monograficzna pozwoliła na gruntowne rozpoznanie struktury instytucji ośrodka przystosowania społecznego, zasad i aktywności jej oddziaływań resocjalizacyjnych oraz koncepcji rozwoju. Metoda historyczna umożliwiła przeprowadzenie wszechstronnej krytyki źródeł oraz ich interpretację. Metodę porównawczą wykorzystano natomiast przy ocenie rozwiązań związanych z rzeczywistym statusem

³ Zob. *The New Encyclopaedia Britannica. Edycja polska*, t. 36, Poznań 2003, s. 784. Pod hasłem *recydywa* spotykamy się ze stwierdzeniem, że pomimo popularności w wielu krajach, w latach osiemdziesiątych XX w., koncepcji dodatkowej kary dla recydywistów, nie udało się nigdy osiągnąć celu, jakim było usunięcie najbardziej niebezpiecznych przestępców ze społeczeństwa.

⁴ Warto nadmienić, że w 2010 r. ukazała się, zaledwie w trzech egzemplarzach, trzynomowa publikacja J. Koreckiego pt. *Moja penitencjarna przygoda. Artykuły. Dokumenty. Dyskusje. Protokoły. Wywiady*, w której pierwszy tom miał charakter memuarystyczny, dwa pozostałe zaś stanowiły zbiór publikowanych i niepublikowanych artykułów autora oraz innych niepublikowanych dotąd wyników badań. Jednym z nich było opracowanie złożone w 1989 r. w Katedrze Prawa Karnego Wykonawczego Uniwersytetu Wrocławskiego pt. *Efektywność wykonywania umieszczenia w ośrodku przystosowania społecznego*. Zdaniem autora opisywana publikacja była najprawdopodobniej ostatnim źródłem informacji na temat ośrodków przystosowania społecznego.

prawnym skazanych⁵ umieszczonych w ośrodkach przystosowania społecznego. Wśród technik badawczych w niniejszej monografii zastosowano: analizę materiałów źródłowych różnej proveniencji, technikę wywiadu oraz technikę katamnezy⁶.

Przy badaniu dokumentów, poddano analizie porównawczej: akty normatywne (historyczne i współczesne) różnej rangi w postaci: ustaw, kodeksów, rozporządzeń i zarządzeń organów i instytucji centralnych oraz druków sejmowych; dokumenty wytworzone przez resort sprawiedliwości i więziennictwo w postaci zarządzeń, instrukcji, korespondencji urzędowej oraz dokumentacji o charakterze: statystycznym, legislacyjnym, analitycznym, itp.; akta osobowe skazanych zwolnionych z ośrodków przystosowania społecznego w wyniku ich kodeksowego zniesienia w 1990 r.; dokumentację skazanych i inne dokumenty, będące świadectwem ich dotychczasowej karalności. Badaniom poddano również orzecznictwo Sądu Najwyższego, odnoszące się do niektórych aspektów funkcjonowania ośrodków przystosowania społecznego.

W celu określenia skuteczności oddziaływania ośrodków przystosowania społecznego przebadano akta osobowe wszystkich 1443 skazanych, którzy opuścili ośrodki w wyniku ich ustawowego zniesienia w 1990 r. oraz inną dostępną dokumentację ich dotyczącą. Dane uzyskane z akt osobowych zweryfikowano informacjami z Biura Informacji i Statystyki Centralnego Zarządu Służby Więziennej (z wykorzystaniem systemu informatycznego obsługującego więziennictwo pn. Centralna Baza Danych Osób Pozbawionych Wolności Noe.NET). Informacje zawarte w tzw. kartach informacyjnych, w odróżnieniu od danych z Centralnego Rejestru Skazanych Ministerstwa Sprawiedliwości, pozwoliły ustalić dotychczasową karalność skazanych, nawet tę już przedawnioną, oraz tzw. przeszłość penitencjarną. Na podstawie tego systemu zbadano problematykę dalszej recydywy badanych. Zasadniczą trudność tych badań powodował fakt, że do wspomnianych kart nie wprowadzono żadnych informacji świadczą-

⁵ W uregulowaniach prawnych różnej rangi istniał swoisty dualizm nazewnictwa dla określenia osoby, wobec której orzeczono umieszczenie w ośrodku przystosowania społecznego. Kodyfikacje karne używały określenia *skazany* (art. 205 d.k.k.w. wprost określał, że pod pojęciem skazanego należy rozumieć osobę umieszczoną w ośrodku przystosowania społecznego oraz oddaną pod nadzór ochronny niezależnie od tego czy orzeczono o tym w wyroku, czy dopiero w postępowaniu wykonawczym). Akty prawne niższej rangi, w tym przepisy wykonawcze, używały zamiennie określenia *osoba umieszczona w ośrodku przystosowania społecznego* lub *umieszczony*. Biorąc pod uwagę stosunek prawny, na podstawie którego następowało umieszczenie w ośrodku, autor skłania się w kierunku nazewnictwa kodeksowego.

⁶ Zob. np. W. Świda, *Kryminologia*, Warszawa 1977, s. 104; podobnie: K. Dąbrowski, *Higiena psychiczna*, Warszawa 1962, s. 404. Według tych autorów, katamneza to technika służąca do badania zmian zachodzących w postawach i zachowaniu człowieka, wraz z upływem czasu. Zob. również: S. Leleń: *Umieszczenie w ośrodku przystosowania społecznego w świetle wyników badań*. Łódź 1990, s. 9. Okresem katamnezy autor nazywa odpowiednio długi okres czasu od zwolnienia skazanego z ośrodka przystosowania społecznego.

cych o zastosowanym wobec nich w przeszłości umieszczeniu w ośrodku przystosowania społecznego. Spowodowane to było usunięciem z historii karalności tych osób wszelkich informacji świadczących o ich pobycie w ośrodkach. Pokonanie tej przeszkody spowodowało konieczność dotarcia do archiwalnych kart karalności, wytworzonych przed 27 marca 1990 r., obrazujących wcześniejszą karalność badanych recydywistów. Karty te były zeskanowane do omawianego systemu informatycznego i miały postać plików elektronicznych. Pozyskane z wymienionych źródeł materiały zostały przeanalizowane w stosunku do każdego ze zwolnionych z ośmiu ośrodków przystosowania społecznego. Dane liczbowe uzyskane w wyniku obliczeń własnych, zostały zaprezentowane w postaci tabel. Ich konstrukcja umożliwiła prezentację danych liczbowych, odnoszących się zarówno do wszystkich zwolnionych z ośrodków, jak również do grup skazanych zwolnionych z każdego z ośrodków oraz z poszczególnych typów ośrodków. Taki system prezentacji ułatwił ukazanie nie tylko całej badanej instytucji, ale również problemów odnoszących się do działalności konkretnego ośrodka oraz konkretnego typu ośrodka. Skazani, których dokumentację poddano badaniom, rekrutowali się bowiem ze wszystkich typów ośrodków. Mimo że poszczególne grupy skazanych były znacznie zróżnicowane pod względem liczbowym, nie wpłynęło to ujemnie na ich reprezentatywność⁷.

Z omawianą wyżej kwestią łączy się pojęcie techniki badawczej zwanej katamnezą, której użyto w celu zweryfikowania danych dotyczących efektywności oddziaływań resocjalizacyjnych. Nie ma w teorii badań naukowych jednoznacznych ustaleń, jaki powinien być okres katamnezy a jej czas zwykle określa sam badający konkretne zjawisko społeczne. Analizując dotychczasowe badania problematyki ośrodków przystosowania społecznego autor zetknął się jedynie z trzy- i czteroletnim okresem katamnezy, tyle tylko, że badania te były prowadzone w okresie, w którym ośrodki jeszcze faktycznie funkcjonowały. W polskich badaniach kryminologicznych problematyki recydywy zwykło się najczęściej przyjmować okres pięcioletni, uwzględniający kodeksowe przedawnienie recydywy⁸. W niniejszej monografii, podsumowującej całą dotychczasową działalność ośrodków, przyjęto piętnastoletni okres katamnezy wychodząc z założenia,

⁷ Zob. np. K. Indecki, S. Lelental, A. Tomporek, *Z badań nad umieszczeniem w ośrodku przystosowania społecznego*, [w:] *Problemy współczesnej penitencjarystyki*, (red.) B. Hołyst, Warszawa 1984; S. Lelental, *Efektywność umieszczenia w ośrodku przystosowania społecznego w świetle wyników badań*, Łódź 1987; S. Lelental, *Umieszczenie w ośrodku przystosowania społecznego...*; Z. Ziemiński, *Socjologia prawa jako nauka prawa*, Warszawa – Poznań 1975. Cytowani autorzy podnosili, że przeprowadzenie badań na populacji wszystkich skazanych zwolnionych w jednym czasie pozwala na uniknięcie doboru losowego badanych.

⁸ J. Morawski, *Badania skuteczności resocjalizacji przestępców*, „Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne” 1974, t. 1, s. 350.

że miernikiem skuteczności instytucji ośrodka przystosowania społecznego winna być poprawa jurydyczna recydywistów, zaś o jej braku winna świadczyć jakakolwiek dalsza przestępczość osób zwolnionych z ośrodków, niekoniecznie recydywistyczna.

Kolejną techniką badań zastosowaną w niniejszej monografii był wywiad. Przeprowadzono go z przedstawicielami kadry kierowniczej Służby Więziennej, czynnymi zawodowo i emerytowanymi. Jego celem było ukazanie poglądów oraz refleksji dotyczących ośrodków przystosowania społecznego w 15 lat po ich ustawowym zniesieniu. Kryterium doboru grupy badawczej był fakt dotychczasowej pracy w ośrodku oraz sprawowanie przez te osoby funkcji kierowniczych, w przeszłości lub obecnie.

Podczas gromadzenia materiałów i opracowywania bibliografii w znacznej mierze oparto się na kolejnych rocznikach bibliografii penitencjarnych i bibliografii z zakresu prawa karnego materialnego⁹, opracowaniach prezentujących m.in. praktycznie pełny zasób piśmiennictwa (w tym również i publicystycznego) w zakresie szeroko rozumianej problematyki penitencjarnej. Z niezwykle bogatej zawartości poszczególnych roczników bibliografii wyłoniono wszystkie dostępne publikacje na temat m.in. ośrodków przystosowania społecznego, problematyki recydywy, środków oddziaływania resocjalizacyjnego, oraz poddano je krytycznej analizie i selekcji. W tym przypadku selekcja polegała na odrzuceniu pozycji typowo publicystycznych, co wcale nie było wówczas rzadkością, traktujących często tematykę ośrodków w sposób zgoła sensacyjny, i niemających większej wartości naukowej ani poznawczej. Pozwoliło to w rezultacie na wyłonienie pozycji szczególnie przydatnych na potrzeby badawcze. Analiza opracowań, zwłaszcza tych dotyczących ośrodków przystosowania społecznego, pozwoliła na konstatację, że znakomita ich większość to publikacje traktujące omawianą problematykę zbyt jednostronnie i poruszające się tylko w niektórych jedynie obszarach ich działania. Liczne publikacje, wśród których generalnie zwracał uwagę brak opracowań o charakterze monograficznym, pisane zwykle hermetycznym prawniczym językiem, w większym stopniu koncentrowały swą uwagę na kwestiach teoretycznych i terminologicznych, na rozważaniach o charakterze prawnym oraz na miejscu ośrodków przystosowania społecznego w systemie środków praw-

⁹ Z. Gostyński, M. Kalitowski, *Bibliografia prawa karnego materialnego, prawa karnego procesowego, prawa karnego wykonawczego, prawa o wykroczeniach i kryminologii za rok 1975 i 1976*, Katowice 1977; E. Janiszewska-Talaga, *Polska bibliografia penitencjarna 1795–1962*, Warszawa 1972; J. Korecki, G. Korecka, *Polska bibliografia penitencjarna*, Warszawa – roczniki 1963–1969, 1985–1989, 1992–2001; Z. Najgebauer, *Bibliografia prawa i postępowania karnego 1965–1969*. Kraków 1971; *Polska Bibliografia Prawnicza (opr.)*, Warszawa – roczniki 1944–1975, 1976–1978, 1978–1984, 1982, 1988–2001; K. Prusak, F. Prusak, *Bibliografia prawa karnego (materialnego, procesowego i wykonawczego)*, Wrocław – roczniki 1970–1974, 1975–1979.

nych. Co więcej, tematyka publikacji wskazywała, że wśród ich autorów do rzadkości należeli przedstawiciele innych nauk, poza prawnymi.

Analiza treści artykułów w opracowaniach zwartych i w wydawnictwach ciągłych wykazała również, że większość wymienionych tam pozycji była monotematyczna i właściwie zajmowała się wycinkowymi obszarami problematyki ośrodków. Tematem publikacji były najczęściej rozważania poświęcone: niektórym aspektom praktyki resocjalizacyjnej ośrodków¹⁰ i ich uwarunkowaniom prawnym¹¹; badaniom empirycznym wybranych grup skazanych¹² oraz charakterowi prawnemu instytucji ośrodka przystosowania społecznego¹³.

Zasadniczą podstawę źródłową niniejszego opracowania stanowiły akty prawne i dokumenty znajdujące się w Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Centralnego Zarządu Służby Więziennej w Warszawie¹⁴, Archiwum Ministerstwa Sprawiedliwości oraz w archiwach wybranych jednostek penitencjarnych, w których wcześniej funkcjonowały ośrodki przystosowania społecznego¹⁵. W skład znajdujących się tam archiwaliów wchodziły głównie: publikowane i, w większości, niepublikowane rozporządzenia i zarządzenia Ministra Sprawiedliwości lub akty prawne tego samego typu stanowione wspólnie z kierownikami innych ministerstw i urzędów centralnych; zarządzenia, instrukcje i inne akty prawne Dyrektora Centralnego Zarządu Zakładów Karnych; korespondencja służbowa dotycząca ośrodków przystosowania społecznego; oceny działalności ośrodków sporządzane periodycznie przez sekcję do spraw ośrodków przystosowania społecznego Centralnego Zarządu na potrzeby własne lub władz, zwłaszcza politycznych; sprawozdania statystyczne, opracowania analityczne itp.

¹⁰ Zob. np. S. Paweła, *Ośrodek przystosowania społecznego formą resocjalizacji skazanych*, „Nowe Prawo” 1970, nr 2; H. Wierzchowska, *Działalność społeczno-wychowawcza OPS*, „Gazeta Penitencjarna” 1977, nr 12.

¹¹ Zob. np. M. Rafacz-Krzyżanowska, *Niektóre aspekty prawa pracy wobec skazanych zatrudnionych w ośrodku przystosowania społecznego*, [w:] *Praca skazanych odbywających karę pozbawienia wolności*, (red.) T. Bojarski, Z. Hołda, J. Baranowski, Lublin 1985.

¹² Zob. np. K. Indeck, A. Tomporek, *Polityka stosowania kar i nagród w ośrodku przystosowania społecznego*, „Folia iuridica” 1985, nr 22; S. Leleń, *Niektóre wyniki badań funkcjonowania ośrodków przystosowania społecznego*, „Nowe Prawo” 1984, nr 5.

¹³ Zob. np. A. Bałandyłowicz, *Spór o model prawny ośrodków przystosowania społecznego*, „Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne” 1986, t. 17; W. Szkotnicki, *Charakter prawny nadzoru ochronnego i ośrodków przystosowania społecznego*, „Zeszyty Naukowe Akademii Spraw Wewnętrznych” 1985, z. 39.

¹⁴ Obecnie archiwalia, będące przedmiotem badań autora, są sukcesywnie (od stycznia 2006 r.) przekazywane do Archiwum Akt Nowych w Warszawie.

¹⁵ Odnotowano sporo przypadków kierowania archiwaliów pozostałych po ośrodkach przystosowania społecznego do tzw. archiwów wojewódzkich, czyli jednostek organizacyjnych więziennictwa średniego szczebla (okręgowych zarządów zakładów karnych, później rejonowych zakładów karnych czy też rejonowych aresztów śledczych), mimo iż jednostki penitencjarne, które z nich się wywodziły nie zostały zniesione i nie było przeszkód do ich archiwizowania na miejscu.

Autorami większości aktów normatywnych wymienionych instytucji byli pracownicy wspomnianej sekcji. Sporządzone przez nich uzasadnienia do projektów tych aktów stanowiły bogate źródło wiedzy na temat poruszanych tam problemów oraz świetnie oddawały atmosferę towarzyszącą ich powstawaniu. Warto wskazać, że źródła te w większości przypadków, według wiedzy autora, nigdy wcześniej nie były przedmiotem opracowań lub dociekań naukowych.

Zasoby archiwalne instytucji penitencjarnych, powstałych w miejsce zniesionych ośrodków przystosowania społecznego, w porównaniu z Centralnym Zarządem okazały się niestety dosyć ubogie. Oprócz akt osobowych zwolnionych skazanych odnaleziono tam niewiele istotnych na potrzeby niniejszego opracowania dokumentów. Nieprecyzyjne przepisy kancelaryjne (stworzone głównie na potrzeby archiwów zakładów karnych oraz aresztów śledczych, nieuwzględniające specyfiki ośrodków przystosowania społecznego w zakresie wytwarzanej i gromadzonej przez nie dokumentacji) stały się przyczyną niekierowania do archiwów zakładowych wielu istotnych dla ich działalności dokumentów bądź przedwczesnego zniszczenia (wybrakowania) sprawozdań statystycznych i innych istotnych opracowań dokumentujących prowadzone w ośrodkach oddziaływania resocjalizacyjne lub osiągnięte w tym zakresie efekty, np. oceny atmosfery wychowawczej i stosowanych oddziaływań resocjalizacyjnych; oceny zjawiska podkultury więziennej; oceny działalności przeciwalkoholowej i antynarkotycznej; oceny działalności samorządów skazanych itp. Ich brak nie wpłynął jednak na wynik końcowy pracy, gdyż w tym zakresie posłużono się opracowaniami statystycznymi i analitycznymi Centralnego Zarządu, na tyle dobrze charakteryzującymi omawianą problematykę, że w zasadzie można je było uznać za wystarczające w tym względzie. Warto dodać, że i archiwalia w Centralnym Zarządzie Służby Więziennej były w dużym stopniu niekompletne, z tych samych zresztą, co wyżej, powodów.

Monografia składa się z dziewięciu rozdziałów, podsumowania oraz wykazu wykorzystanych źródeł. W rozdziale pierwszym pt. *Zakłady specjalne dla recydywistów w Polsce i świecie* poruszono problematykę popularnego w XX w. środka walki z recydywą, przybierającego różną formę w różnych krajach – tzw. zakładów specjalnych dla recydywistów. Tematyka rozdziału przybliży czytelnikowi wysiłki niektórych państw, w tym również przedwojennej Polski, próbujących systemowo i kompleksowo uregulować całokształt działań związanych z walką z recydywą. Rozdział drugi, pt. *Status prawny ośrodków przystosowania społecznego* omawia problematykę recydywy i instytucji ośrodka przystosowania społecznego w kolejnych projektach kodyfikacji karnych w latach 1951–1968; różne koncepcje i poglądy na temat zakładów specjalnych dla recydywistów

poprzedzające powstanie ostatecznej koncepcji ośrodka przystosowania społecznego przyjętej w kodeksie karnym wykonawczym w 1969 r.; umiejscowienie ośrodka przystosowania społecznego w systemie środków zwalczania recydywy. Rozdział zamyka przedstawienie wątpliwości i sporów przedstawicieli ówczesnego świata nauki, co do charakteru prawnego ośrodków przystosowania społecznego, jakie towarzyszyło powstaniu tych ośrodków. W rozdziale trzecim pt. *Specyfika sytuacji prawnej skazanego umieszczonego w ośrodku przystosowania społecznego* wskazano na różnice i podobieństwa statusu tych skazanych w stosunku do osób skazanych i tymczasowo aresztowanych. Rozdział czwarty pt. *Rozwój organizacyjny instytucji ośrodka przystosowania społecznego* omawia z kolei zagadnienia związane z: powierzeniem więziennictwu misji utworzenia i organizacji ośrodków przystosowania społecznego, koncepcje związane z przyszłym kształtem i organizacją tych ośrodków oraz rozwój ich struktury organizacyjnej. W rozdziale piątym pt. *Rozwój i funkcjonowanie instytucji ośrodka przystosowania społecznego* oraz szóstym pt. *Ośrodki przystosowania społecznego w Polsce* omówiono całokształt zagadnień związanych z tworzeniem, rozwojem i znoszeniem ośrodków w latach 1970–1974, 1975–1979 oraz po roku 1980, ich kształtem architektonicznym, organizacyjnym oraz ich działalnością. Przedstawiono w nich też szereg faktów i osobliwości nigdzie wcześniej niepublikowanych a niekiedy wręcz zapomnianych. Rozdział siódmy pt. *Próby zreformowania instytucji ośrodka przystosowania społecznego* opisuje pierwsze kontrowersje wobec instytucji ośrodka oraz propozycje zmian niektórych uregulowań prawnych ich dotyczących w przeciągu całego okresu ich funkcjonowania. Brak możliwości ich rzeczywistego zreformowania doprowadził w rezultacie do ich zniesienia. Rozdziały: ósmy, pt. *Próba oceny funkcjonowania ośrodków przystosowania społecznego* i dziewiąty, pt. *Skuteczność oddziaływania resocjalizacyjnego instytucji ośrodka przystosowania społecznego w świetle wyników badań* to próba kompleksowej oceny działalności ośrodków przedstawiona w oparciu o dostępną literaturę, dokumenty różnej proveniencji, opracowania analityczne oraz badania własne autora. Zakończenie monografii stanowi rekapitulację wysiłków badawczych w omawianym zakresie. W wykazie wykorzystanych źródeł zawarto zastosowaną w niej bibliografię, źródła o charakterze legislacyjnym, niepublikowane dokumenty wytworzone w Ministerstwie Sprawiedliwości i Centralnym Zarządzie Zakładów Karnych i netografię.